

Sára Sándor (Fotó: Damokos Attila, Szórád Máté, Nagy Marcell)

1989-ben azonban Ön – a nyolcvanas évek legnagyobb hatású dokumentumfilm-es irányzatának az elindítójaként – már majd’ egy évtizede örökített meg kamerájával olyan visszaemlékezéseket, amelyekben először esbetett szó addig kényszerből elhallgatott szenvedésekről, tragédiákról...

Annak a története, hogy egyáltalán miért kezdtem dokumentumfilm-készítésbe, röviden a következő. A hetvenes évek végén szerettem volna játékfilmet forgatni az 1764-es madéfalvi veszedelemről, amely áttételesen az 1956-os forradalomra és az 1968-as prágai eseményekre is emlékezett volna. Egy játékfilmet számtalan indokkal vissza lehet utasítani, de a legvégén mindig azt mondták, nincs rá pénz. Akkor úgy gondoltam, a legolcsóbb filmgyártást fogom művelni, amihez csak egy kamera kell, meg valaki, aki ül a kamera előtt és beszél. Az persze nem mindegy, hogy ki ül ott, és miről beszél. Először Bihari József-ről szándékoztam portréfilmet készíteni, mert ő Erdélyből származott, és biztosan szerepelt volna a madéfalvi történetben. De aztán Csoóri Sándorral beszélgetve abban maradtunk, hogy van egy nagy témakör, amivel nem foglalkoztak, sőt amíg 1972-ben meg nem jelent Nemeskürty István *Rekviem egy hadseregért* című könyve, beszélni is szigorúan tilos volt róla. Ezért hát úgy határoztunk, hogy a 2. magyar hadsereg-ről készítsünk filmet. A téma akkor kezdett el igazából érdekelni, amikor elmentünk Kéri Kálmán vezérkari ezredeshez, és nála találkoztunk Rummy Lajos ezredessel is, akik résztvevői voltak a 2. magyar hadsereg tragédiájának a Don-kanyarban. Aztán megismerkedtünk Gallyas Ferenc haditudósítóval, meg Gellért Sándorral Szatmárból, aki megírta *A magyarok nagy háborúja* című eposzát. Tanító, versíró ember volt. Őt ültettem először kamera elé – egy kétrészesnek induló dokumentumfilmben, amely végül az 1982-ben, több mint százórányi felvételből összeállított *Krónika* című huszonöt részes tévésorozattá nőtte ki magát.¹ Közben elkészítettük a *Pergőtűz* című ötrészes moziváltozatot is. Mind a kettőt betiltották.

Az átélt borzalmakat ésszel föl sem lehet fogni...

Beszélgetés Sára Sándorral

PINTÉR JUDIT

Mikor találkozott először a Gulag-témával, a kommunista diktatúra legsúlyosabb tabui egyikével?

Szolzenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregénye, Varlam Salamov *Kolima* című műve vagy Lengyel József novellái nem voltak ismeretlenek számomra. Arra már nem emlékszem pontosan, hogy *A GULAG szigetvilág* mikor jelent meg magyarul...

...már 1975-ben, Münchenben, de itthon akkor még tiltott, „szamizdat” olvasmány volt, hivatalosan csak 1989-ben adhatták ki, amikor a Te még élsz? című filmje készült egy olyan emberről, akinek mindössze az volt a bűne, hogy a háború utolsó napjaiban szinte még gyerek leventeként Nyugatra vitték, ezért hazatérése után az oroszok kémkedéssel vádolták, letartóztatták, szökés közben gerincen lötték, majd a műtőasztalról elhurcolták...

Igen, Kaposváron mondták, hogy él ott egy nagyon nehéz sorsú ügyvéd, Keményfi Béla, aki hosszú éveket töltött szovjet börtönökben és munkatáborokban. Rögtön megkerestem.

Am mégis szinte feltartóztathatatlan erővel szakították át a hallgatás gátját. Az akkor még egyetlen tévécsatornán százezrek kezdték el nézni a Krónika első epizódjait, majd miután indoklás nélkül leállították, sokak számára nyilvánvaló volt, hogy a betiltás mögött a Szovjetunió állhatott... Az idők változását az is jelzi, hogy 1988–89-ben leforgathatta a Csonka-Bereget, az 1944 novemberétől a szovjet megszállási övezetben fekvő magyar falvakból „málenkij robotra” hurcolt 18 és 50 közötti férfiakról, akiknek többsége soha nem tért haza...

Dokumentumfilmjeim készítése közben nagyon sok történetet megismertem, és egyszer hallottam azt, hogy Csonka-Bereg környékén is elképesztő események történtek. Bementem a Hadtörténelmi Intézet levéltárába, és kezdtem érdeklődni, hogy Csonka-Beregről mit lehet, mit kellene tudni. Akkor az egyik munkatárs behozott nekem egy dossziét, és azt mondta: „Ezt tessék elolvasni!” Egy túlélő visszaemlékezése volt. Leírta, mi történt velük, felsorolta, ki melyik faluból való volt. Rögtön fölírtam a neveket és a címeket. Fél óra múlva a levéltáros visszajött, megköszöntem neki, és megkérdeztem tőle, hogy nem

tudna-e többet mondani a naplóról, de azt válaszolta, nem. Később kiderült, hogy a testvérbátyja írta... Egy nyomra tehát már ráakadtam, ám a téma túl kényes volt – egyébiránt mindegyik dokumentumfilmem témája kényes volt, egyiknél sem lehetett az utcáról beesni, és odatartani a mikrofont. A 2. magyar hadsereg kapcsán is nagyon sokat jelentett, hogy először Kéri Kálmánnal és Romy Lajossal találkoztunk, mert ahová Kéri Kálmán odaszólt, hogy lehet beszélni, akkor ott haptákba vágták magukat az ezredesek is, és beszéltek.

A *Csonka-Beregh* tehát már történetem is volt. Ezután találkoztam egy tanáremberrel Mátészalkán, akinek rokonai éltek ezekben a falvakban. Bár nem szeretek előzetesen beszélni az interjúalanyokkal, de ez akkor még annyira kényes téma volt, hogy először csak ismerkedtünk, beszélgettünk, még a magnetofont sem vettem elő. Hogy a félelem létezett, az is mutatja, hogy amikor már forgattunk, az egyik faluban megbeszéltük, hogy másnap jövünk, s hogy milyen sorrendben, kikhez megyünk, de lemondták a forgatást. Köszönik szépen a látogatást, de hagyjuk őket békében.

Standfotó a *Csonka-Bereg* című filmből (Országos Széchényi Könyvtár, fotó: Jeli Ferenc)

Vajon a hivatalos szervek is beavatkoztak?

Talán a helyi párttitkár, de az emberekben még mindig benne volt a félelem, hiszen azzal a fenyegetéssel engedték haza őket, hogy ha beszélni mernek valakinek a velük történekről, visszakérülnek ugyanoda.

Ezt követte a már említett Te még élsz?. Keményfi Béla mert teljesen őszintén és nyíltan beszélni rettenetes hányattatásairól?

Igen, ő mert... Egyébként logikus lett volna, hogy a Don-nyar után a szovjet hadifogságról forgassak, de tudtam, hogy a betiltott *Krónika* és *Pergőtűz* után úgysem fogják engedni. Az itthon szintén teljesen elhallgatott német, francia és amerikai hadifogságról *Lefegyverzett ellenséges erők* címmel 1991-ben csináltam filmet, az orosz hadifogságra azonban később sem került sor. Amikor ugyanis már lehetett volna beszélni róla, akkor izgalmasabb volt a teljes mértékben elhallgatott Gulag, mint a hadifogság, amelyről többet lehetett tudni, ahogy egyébiránt arról is, hogy „málenkij robotra” elvitték embereket.

Nyilván nem véletlen, hogy a Magyar nők a Gulágon készítéséhez csak a Szovjetunió 1991. december 31-i megszűnése után, 1992-ben kezdhették hozzá. A felkavaró trilógiának már az alcímei is – Mikor vittek Szibéria felé...; A nép ellenségét átvettem; Hallgatásra ítélve – pontosan érzékeltetik a szereplők tragikus sorsát.

A Gulag-járt nőkkel kapcsolatban volt egy gondom: szerettem volna elkerülni, hogy azt mondják, íróasztalnál lett kitálálva, vagy hogy valami szempont szerint tudatosan válogattam közülük. Akkor már tudtam Rózsás Jánostól, hogy mindössze 23 nő jött haza. Ezért azt gondoltam, hogy mindenkit megkeresek, aki még él, és mindegyikkel beszélek.² Akkor nem mondhatja senki, hogy szándékosan vagy valamilyen szempont szerint lettek kiválogatva. Megnyugodva elkezdtem a munkát, mert a hitelesség mindig nagyon fontos volt számomra.

Hol találkozott velük? Azon a találkozón, amit a Gulagról visszatért asszonyok minden évben tartanak?

Nem, azt én hoztam össze.

Akkor hogy találta meg őket?

Tudtak egymásról, meg Rózsás János *Gulag lexikonjából*...

Hány évig készült a film?

Kb. egy évig. Majdnem mindegyikkel minimálisan másfél-két órát beszélgettünk, utána pedig voltak kisebb összejövetelek, találkozások. De mint mondtam, tudtak egymásról, nemcsak a film miatt, hanem egyébként is. A Gulágon is találkoztak. A táborokban mindig cserélgették a táborlakókat. Hogy milyen alapon vagy milyen szempont szerint, azt nem lehetett tudni. Becsült szám az is, hogy egyáltalán hány ember jött haza a szigorúan értelmezett Gulag táboraiból. Mert különbséget kell tenni a hadifogolytábor, a munkatábor („málenkij robot”) és a politikai fogolytábor között, ami valójában a Gulag. Talán Rózsás János mondta el nekem, hogy mintegy ezer ilyen tábor volt, és hogy mindig cserélgették a foglyokat. Ha új táborba kerültek, ott minimálisan három magyarral találkoztak. Így jön ki a szovjet katonai bíróság által szovjet törvények szerint 8-10 évre elítélt, hozzávetőlegesen háromezer magyart áldozat.

Máig sem derült ki a pontos számuk?

Nem, a legpontosabb Rózsás János *Gulag lexikonja*, amit sokáig nem mertek kiadni, én sokszorosítottam a Duna Televízióban, hogy legyen belőle példány, amit ide-oda el lehet küldeni, és csak később jelent meg a könyv.

A Magyar nők a Gulágon című filmben szereplő asszonyok hány év után szabadultak?

Egy részük Sztálin halála után, 1953-ban, a többiek 1955-ben, tehát 8-10 év pokoli szenvedés után tértek haza.

Mi várt rájuk itthon?

Sok esetben még keményebb bánásmód, mint a Szovjetunióban. Nem vették őket emberszámba, nehezen kaptak állást, és csak a legrosszabbakat, s a családjukat is hátrányosan kezelték. Nem ezt várták.

Standfotó a *Magyar nők a Gulágon* című filmből (Országos Széchényi Könyvtár, fotó: Mohi Sándor)

1992–93-ban már mindenről őszintén mertek beszélni?

Persze, de a félelem mindig bennük volt.

Hogyan tudták feldolgozni az átélt borzalmakat?

Erről nem lehet általánosan beszélni. Volt, aki föl tudta dolgozni. Nagyon nehéz dolog. Az egyik hölgygel például először kamera nélkül beszéltem, és elmondta, hogy erőszakolták meg a barátnőjével együtt, s hogyan hurcolták el. Ám amikor forgattunk, egyszer csak így szól: „Most jön az a rész, amiről nem beszélünk”. Mondom neki, de hát megegyeztünk, hogy ez is szóba fog kerülni! „Jó, megkérdezem még egyszer a családomat” – válaszolta. Megkérdezte a férjét meg a lányát, akik azt mondták, beszéljen róla. Csak ezután mondta el a vele történeteket a kamera előtt.

Kimentünk Nyugat-Németországba is, mert az egyik hölgy ott élt, és forgattunk az oroszoknál is. Szándékosan egymás után van vágva a Németországba és Oroszországba visszakerült hölgyek története. Azonos korúak voltak, de kinézésben óriási különbség volt köztük. Ha egy kicsit odafigyelt valaki, ebből pontosan le tudta mérni, hogy milyen nagy különbség volt abban, ahogy egy ilyen szörnyűséget a két eltérő társadalmi közegben miként lehetett feldolgozni.

El is utaztak a Gulágra?

Karig Sára műfordítóval elmentünk az Észak-Uralba. Ő a vorkutai munkatáborban volt politikai fogoly 1947 és 1953 között. Hallottam egy történetet, hogy attól a helytől, ahol mi voltunk, még jó 100-150 km-re északra is volt tábor. Az olyan tábor volt, ahová mindig csak mentek emberek, de soha nem jött vissza senki. Egyszer láttam egy abban a táborban forgatott litván filmet. Hallatlanul izgalmas volt, mert minden pontosan úgy maradt, ahogy volt. Mintha az embereket kiszíppantotta volna valami, de az ásók, a lapátok, minden úgy maradt, ahogy volt. Oda feltétlenül el akartam menni. Béreltünk egy helikoptert, de napokig nem tudtunk fölszállni, mert ott szeptemberben már leesett a hó és nagy köd is volt. Aztán végre föl lehetett szállni. Már megszoktuk, hogy orosz részről voltak kísérőink, ismertük őket, de egyszer csak megjelent három új ember. Kérdeztem, hogy kicsodák? Azt mondták, a KGB-től vannak. Hiszen a KGB már nincsen – jegyeztem meg! De néha még van – mondták. Nem mindenhol akarták engedni a forgatást, de nem voltak túl erőszakosak. Kurucz Sándor operatőrt odaültettem a helikopter ajtaja mellé, én meg beálltam közé meg a KGB-sek közé, és Sanyi tudta néha nyomni a gombot, ha egyáltalán látszott valami. Ezért van a filmben néhány távoli lágerkép.

Karig Sára végig velünk volt. Egyszer lenézek, és látom, hogy egyre közelebb jön a föld. Aztán puff, le is szálltunk. Kérdeztem, mi van, de akkor már látszott, hogy óriási a köd, a helikopter nem mert tovább repülni. Jól nézünk ki! – mondtam. Szegény Karig Sárát visszahoztuk, és most itt kell maradnia az urali ködében. De aztán valahogy fölszállt a köd és a helikopter is, ám nyilván nem tudtunk elmenni az előbb említett táborba. A helikopter ráállt egy vasútvonalra, ami bevitt Vorkutába. Úgyhogy Karig Sára megmenekült a második Gulagtól.

Valamennyire követte a nők és a többi interjúalanya sorsát? Van, aki még él közülük?

Van, persze, nemrég találkoztam velük Kaposváron. Még 1993-ban emeltek a budapesti Honvéd téren egy nagyon szép Gulag emlékművet, ők maguk hozták össze. Minden évben összejönnek ennél az emlékműnél. Amíg többen voltak és kevésbé idősek, közös vacsorát is rendeztek. Kapcsolatban maradtak egymással.

A Nehézsorsúak az utolsó Gulag-tematikájú sorozata. Miért várt vele 2004-ig?

A Magyar nők a Gulágonban a nők beszélnek, a Nehézsorsúakban nagyrészt férfiak, így hát a sorozat címe lehetne akár „magyar férfiak a Gulágon” is. Egy-két helyen van azonosság, de a 14 részes sorozatban elsősorban olyanok beszélnek, akik addig még nem kaptak szót.³ Amikor a nőkkel forgattam, fölvettem egyéb Gulag-történeteket is. Voltak neveim és címeim. Mikor 2004-ben ismét elmentem forgatni, először nem értettem, hogy miért, de nem tetszett. Aztán rájöttem az okára: a történetek kihűltek. Akkor már nem volt veszélyes arról beszélni, hogy a Gulágon voltak, míg korábban igen. És ez a feszültség hozzáadott a drámához. A nőkben ez még benne volt, de 2004-ben már szinte anekdotázásba ment át a beszélgetés. Akkor és ezért nyúltam hozzá a korábban fölvetett anyagokhoz. Olofsson Károllyal, vagyis Placid atyával is kétszer forgattunk. Látszik, hogy közben eltelt majdnem tíz év, és más fénytörésben jelentek meg a dolgok. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy mást mondtak volna. Nem mondtak mást. Ugyanazt mondták, de a drámai félelem, meg annak a kényszere, hogy ezt el kell mondani, mert nem akarom magammal vinni a sírba, erről tudni kell másoknak is, 2004-ben már nem volt benne, hiszen már sokan tudtak róla.

Sajnos még – vagy már megint! – nem, vagy egyre kevesebben tudnak róla...

De most már legalább van mit vetíteni.

Hogyan hatottak magára például a Keményfi Béla által átélt, ma szinte felfoghatatlan szörnyűségek?

Ugyanúgy, mint amikor azt mondta el valaki, hogy 16 évesen a szovjet haza elárulásának gyanúja miatt kapott nyolc évet. Az átélt borzalmakat ésszel föl sem lehet fogni...

A tavalyi Gulag-évben gyakran részt vett vetítéseken, közönségtalálkozókon. Tapasztalatai szerint milyen hatást váltanak ki ma ezek a történetek?

A döbbenet jellemzi főleg a fiatalokat, mert az idősebbek már hallottak valamit, vagy netán még részesei is voltak ezeknek a tragédiáknak. Csak le kell ültetni az embereket a film elé. El szoktam mondani Kányádi Sándor barátom történetét, aki iskolákba járt előadásokat tartani és beszélgetni a diákokkal. Egyszer 10-12 éves gyerekektől kérdezte, hogy meg tudja-e mondani valaki, mi a vers? Az egyik kislány nagyon kapaszkodott, és azt válaszolta: „Vers az, amit mondani kell”. Na, hát én is pont így vagyok: film az, amit vetíteni kell. Ha vetítik, más, mintha csak beszélünk róla. Ezek a történetek beszippantják az embereket.

Azt, hogy az ember egyáltalán képes túlélni ilyen helyzeteket, már a háború után született nemzedékek sem tudják igazán elképzelni, nem is beszélve a mai fiatalokról...

Amikor mi ezeket a filmeket forgattuk – a gyártásvezető, az operatőr, egy hangmérnök és én, ahányan egy autóba befértünk –, még számunkra is nehéz volt elképzelni. Jártunk faluról falura, városról városra, ha nem is minden nap, de forgattunk, forgattunk, hallgattuk ezeket a történeteket, és hetekre, hónapokra kifejezetten depressziósak lettünk. Ma már biztosan másképp hat... Akkor még a társadalmi közeg is más volt, ezek tiltott dolgok voltak, aki erről beszélt, vagy aki ezzel foglalkozott, az megnézhetette magát.

Vetítéseket kell szervezni középiskolásoknak, azon múlik a dolog, hogy ők megismerik-e vagy nem ezeket a sorsokat, hogy a tanár beszél-e róla vagy nem, fontosnak tartja-e vagy nem. Az óriási lépés, hogy a VERITAS Intézet kiadott egy filmcsomagot, s azt mondják, minden középiskolába eljuttatták.

Minden felvett anyagot felhasznált a filmekben?

Mint mondtam, a Nehézsorsúak túlnyomó részben a korábban felvett beszélgetésekből készült, de még mindig sok felhasználatlan interjú van! A kép és a hang le van téve a Történelmi Interjúk Tárába, ott hozzáférhető...

Miért akarta játékfilmen is megörökíteni ezeket a sorsokat?

Minden dokumentumfilmre jellemző, hogy elsősorban azok nézik meg, akik értik a nyelvet. Ez rendben is van, mert se egy franciától, se egy görögtől nem lehet elvárni, hogy három vagy pláne huszonöt órát végignézzen olyan nyelven, amit nem ért, legfeljebb a csonkított feliratokból követhet. A játékfilm viszont mindenhová eljut. Ezért fabrikáltam ezekből az alaptörténetekből forgatókönyvet – mert ezek a történetek mindenhol előfordulnak valahogy, ha nem is pontosan úgy, mint a játékfilmben, mert ott más dramaturgia működik –, ezért készült 1996-ban *A vád*. Még szerettem volna egy Gulag-játékfilmet forgatni, *Transzszibériai álom* lett volna a címe. Szegény fiatalon meghalt Kardos Pityuval együtt írtuk, de megvalósítani nem tudtuk.

Miért?

2000-ig a Duna Televíziónál voltam. Ez a forgatókönyv akkortájt készült az Amrita Sher-Gilről szóló forgatókönyvvel együtt, de egyikre sem tudtam pénzt szerezni. Aztán teltek az évek, és ez a két terv elmaradt, amit különösen azért sajnálok, mert a *Transzszibériai álom* a Gulag-történetek jó összefoglalója és lezárása lett volna. Ha elkészül, akkor úgy éreztem volna, hogy mindent elmondtam, amit a Gulagról tudok.

Köszönöm a beszélgetést.

1 Sára Sándor a *Krónika* mind a 25 részének adott címet, amelyek pontosan követik, s az olvasó számára is felidéznek a 2. magyar hadsereg drámai történetének állomásait: *Előzmények, Munkaszolgálat, Indulás, Felvonulás, Megérkezés, Hidfőcsaták, Tűzkeresztség, Helyzetjelentés, Frontszemle, A váltás, Téli front, Állóharc, Harcelőrs, Támadás előtt, Haditudósítás, Támadás, Áttörés, Visszavonulás, Kitörés, Menekülés, Hadparancs, Utóvédharc, Gyülekezés, Hazaérkezés, „Elátkozva a hatodik napon”*

2 A filmben megszólaló magyar asszonyok: Beleznay Rozália, Gerencsér Irén, Hasznos Ilona, Hódi Viktória, Ihász Amália, Karig Sára, Karli Margit, Kiss Mária, Koncz Júlia, Koncz Mária (a Koncz-család története lett *A vád* című, 1996-ban készült játékfilm alapja), Major Anna, Marczin Borbála, Marton Erika, Mészáros Magdolna, Nagy Klára, Rohr Magdolna, Schlemmer Zsófia, Somogyvári Mária, Szikszai Edit

3 Rózsás János, Bondor Vilmos, Hódi Rezső, Szállási Ernő, Végh László, Végh Lászlóné, Olofsson Károly Placid atya, Kilyén Károly, Szőke Gyula, Dr. Kevéhazi Ferenc, Kertész János, Beleznay Rozália, Erdensohn Imréné Hágy Magda, Soós Miklós